

УДК [316.485.26.063.7-058.65:355.01](470+571-651.1:477)''19/20''
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2025.59.13732>

НАСИЛЬСТВО ПРОТИ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ У ВІЙНАХ XX I XXI ст.: ФОРМИ І МЕХАНІЗМИ РЕПРЕСИВНИХ ПРАКТИК

Тетяна ЛАПАН

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра соціології
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: tetianalap@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7727-6879>

Оксана ХИМОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра соціології
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: o.khymovych@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9511-3435>

У сучасному світі насильство дедалі більше розглядається не як виняткова подія чи викривлення порядку, а як вбудована в суспільні структури та інститути форма влади, що проявляється як у відкритій, так і в латентній формі. Соціологія насильства дозволяє вийти за межі лише подієвого опису воєн і зосередитися на виявленні механізмів контролю, дисциплінування, підкорення та деморалізації, що діють проти цивільного населення в умовах війни. Особливо гостро ці процеси виявляються у практиках примусового переміщення, депортації та трудової експлуатації, які, хоча й різняться у деталях, мають спільні ознаки в різні історичні періоди. У статті аналізуються форми і механізми насильства, спрямовані проти цивільних, у двох війнах – під час Другої світової війни та в умовах сучасної російсько-української війни. У центрі уваги – не лише фізичне насильство (вивезення, мобілізація, катування), а й структурне (створення безвихідних умов), символічне (стигматизація, мовна ідентифікація жертв), інституційне (системи фільтрації, правові обмеження). Ця стаття присвячена спробі порівняльного аналізу практик двох репресивних систем: нацистської Німеччини та путінської росії. Попри відмінності у масштабах і контекстах, обидві демонструють дивовижну подібність у структурі репресивного насильства, особливо у його формі щодо цивільного населення. Автори зосереджують увагу на механізмах примусового переміщення, депортації, трудовій експлуатації, фільтрації, інституціоналізованому контролі та дискурсивному підпорядкуванні – як на ключових механізмах репресивних практик щодо цивільного населення окупованих територій. Спираючись на теоретичні напрацювання Й. Гальтунга, П. Бурдьє, М. Фуко та А. Мбембе, у дослідженні розглядаються, як насильство стає технологією соціального контролю, що дозволяє агресору змінювати демографічний склад, ідентичність та пам'ять спільнот. Таким чином, у статті здійснюється спроба не лише простежити історичні паралелі, але й осмислити воєнне насильство як багатоаспектну соціальну репресивну практику, що формує нову соціальну реальність.

Ключові слова: насильство, фізичне насильство, соціологія насильства, примусове переміщення, війна, фільтрація, структурне насильство, символічне насильство, інституційне насильство, порівняльний аналіз, біополітика

У сучасних збройних конфліктах насильство дедалі більше виходить за межі лінії фронту й цілеспрямовано спрямовується проти цивільного населення. Зникає традиційний поділ на комбатантів і некомбатантів. Цивільні мешканці стають мішенями політичного, фізичного, інформаційного та символічного насильства. У таких умовах постає потреба осмислити війну як соціальний режим насильства.

У процесі соціально-історичного розвитку насильство змінювалося у формах, але не зникало як соціальний феномен. Сучасна глобалізація трансформує характер війни від класичних фронтових зіткнень до гібридних, асиметричних, інформаційно-психологічних форм. Цивільне населення дедалі частіше стає безпосереднім об'єктом атаки, а не лише побічною жертвою воєнних дій. У цьому контексті доречно згадати концепцію “нових війн” Мері Калдор. Вона вказує, що сучасні конфлікти дедалі частіше мають не міждержавний, а гібридний характер. Вони характеризуються розмитими межами між бойовими діями, злочинністю та політичним насильством. У таких війнах контроль над населенням, терор, розрив соціальних зв'язків, депортації та насильницьке переміщення є стратегічними цілями. “У “нових війнах” насильство часто спрямоване не на досягнення військових цілей, а на дестабілізацію суспільства, терор серед цивільного населення та знищення певних етнічних або релігійних груп”¹.

¹ Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. Є. Головахи, С. Дембіцького. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. 450 с.

Метою статті є здійснення соціологічного аналізу насильства щодо цивільного населення в умовах війни як засобу контролю та підкорення, з особливою увагою до порівняння форм і механізмів, які використовувалися під час Другої світової війни та в ході сучасної російсько-української війни.

Завдання дослідження включають:

- аналіз основних соціологічних підходів до розуміння насильства (фізичного, структурного, символічного, інституційного, біополітичного) у контексті збройних конфліктів;
- історичні паралелі між формами насильства, застосовуваними до цивільного населення нацистською Німеччиною та сучасною Росією.

Виклад основного матеріалу. Під час Другої світової війни мільйони людей були вимушені покинути свої домівки через бойові дії, окупацію, а також через примусову мобілізацію до праці на території Третього Райху. Поняття примусова чи обов'язкова праця означає будь-яку роботу чи службу, яку вимагають від особи під загрозою певного покарання, і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг². Використання рабської та примусової праці (нім. *Zwangsarbeit* – “примусова” або “каторжна/рабська праця”) в нацистській Німеччині та на окупованих Третім Райхом територіях Європи під час Другої світової війни набуло безпрецедентних масштабів. Примусова праця стала життєво важливою частиною німецької економічної експлуатації завойованих територій і сприяла масовому знищенню населення в окупованій Європі. Примусова чи рабська праця є одним із трагічних аспектів функціонування воєнної економіки, коли окупаційні режими використовують нелегальні насильні методи для залучення робочої сили. Це включає і переселення цивільного населення, і використання праці військовополонених та репресії проти населення, що відмовляється працювати.

На сьогодні російсько-українська війна знову актуалізувала питання насильства проти цивільних через вимушене/примусове переміщення населення. Терор проти цивільних став не лише наслідком військових дій, але й цілеспрямованим інструментом ведення війни. Масові обстріли житлових районів, шкіл, лікарень та іншої цивільної інфраструктури стали звичним явищем, що має на меті дестабілізувати життя суспільства. Використання зброї, яка завдає невибіркових руйнувань, таких як касетні боеприпаси та вакуумні бомби, підсилює руйнівний ефект цього насильства. Особливу роль у цій війні відіграє інформаційно-психологічне насильство, яке включає масові кампанії дезінформації, спрямовані на залякування, деморалізацію та маніпуляцію свідомістю цивільних. Російські соціальні медіа стали платформою для поширення страху та створення недовіри до української влади, що є однією з важливих складових сучасної гібридної війни. Таким чином, нові форми насильства, які спостерігаються в умовах російсько-української війни демонструють еволюцію сучасних форм насильства щодо цивільного населення. Вони спрямовані не лише на досягнення військових цілей, а й на підірив соціальної структури, демографічного потенціалу та національної ідентичності українського народу. Якщо аналізувати старі форми, такі як примусове переміщення, то воно отримує нових форм, наприклад, сучасна масова депортація дітей, переміщення українського населення під приводом евакуації тощо. Примусове переміщення знову набуло безпрецедентних масштабів у російсько-українській війні. Російська федерація систематично вивозить українців, включаючи дітей, на свою територію, використовуючи інструмент “фільтраційних таборів” для зачистки населення. У цих таборах проводяться принизливі перевірки, які включають фізичні катування, вилучення документів, фізичні огляди. Такі дії спрямовані на деморалізацію та придушення опору серед населення окупованих територій. Систематичне руйнування критичної інфраструктури створює нестерпні умови для виживання. Цивільне населення, позбавлене доступу до їжі, води, тепла й медикаментів. Цивільні змушені залишати свої домівки у добровільно-примусовий спосіб, тому що були створені такі умови, коли неможливо залишатися за місцем свого проживання. Примусова праця на окупованих територіях також стала характерною рисою російсько-української війни. Місцеве населення використовують для відновлення зруйнованої інфраструктури в інтересах окупаційної адміністрації. Особливу увагу привертає експлуатація дітей і молоді, яких залучають до пропагандистських заходів. Основною метою дій рф є: демографічне послаблення України,

² Конвенція про примусову чи обов'язкову працю Міжнародної організації праці від 28.06.1930 № 29 (Ратифікація від 10.08.1956) та Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 р. наголошували, що країни мають прийняти заходи до того, щоб примусова праця не призвела до умов, аналогічних рабству. Примусова праця – це ключова тема для вивчення історії України, оскільки вона відображає складні відносини між українським суспільством і панівними режимами. Це поняття також має важливе значення для розуміння травматичних наслідків, які вплинули на соціальну, політичну та культурну тканину українського суспільства [Примусова праця. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ). Париж, Нью-Йорк, 1970. – Т. 6].

руйнування її національної ідентичності та створення підконтрольних регіонів без місцевого населення. Причини переміщення населення з українських територій, мають подібні імперіалістичні та геополітичні ознаки, як і в Третньому Райху³. Як зазначалося, ситуація бойових операцій істотно впливає на процеси переміщення цивільного населення під час будь-яких воєнних дій. Бойові дії, постійні загрози життю і страх змушують людей полишати постійне місце свого проживання.

Дослідження історичних паралелей між цими двома війнами дозволяє краще зрозуміти природу насильства проти цивільних, його механізми, а також наслідки для українського суспільства, які його пережили і переживають сьогодні заново. Важливо розглянути не лише масштаби та форми вимушеного переміщення, але й те, як це явище відображає глибші соціальні, економічні, політичні та культурні зміни, яким чином формуються нові форми насильства щодо цивільного населення.

У соціологічному аналізі війни насильство розглядається не лише як безпосередній фізичний акт агресії, а як багатокомпонентний соціальний механізм, що діє на кількох рівнях: фізичному, структурному, символічному, інституційному та біополітичному. Це дозволяє зрозуміти, як насильство “проникає” у повсякденність, нормалізується, легітиміється та закріплюється через політику, мову, інфраструктуру, право і пам’ять.

Фізичне (пряме) насильство – це найочевидніша форма насильства, яка включає примусове переміщення, депортації, мобілізацію; тортури, побиття, катування; фізичне знищення (вбивства, розстріли, заморення голодом); використання цивільних як трудового ресурсу під загрозою покарання. У випадках Другої світової війни та сучасної війни в Україні ми маємо справу з масштабними організованими кампаніями примусового вивезення цивільного населення, зокрема, дітей, що становить ядро фізичного насильства⁴.

Структурне насильство – це насильство, вбудоване в соціальні й економічні умови, які позбавляють людину вибору або змушують її “добровільно-примусово” коритися. У контексті примусового переміщення воно включає: створення життєвих умов, у яких неможливо вижити (постійні обстріли, відсутність електроенергії, їжі, медичної допомоги); перекриття гуманітарних коридорів; економічну та побутову безвихідь, що змушує до евакуації або до “праці в інтересах ворога”⁵.

Символічне насильство – це м’яке, але глибоко вкорінене насильство через: мову, пропаганду, нав’язані категорії й образи (наприклад, ідентифікація жертв як “зрадників”, “непотрібних”); стигматизацію репатріантів, оstarбайтерів або сучасних переселенців; інформаційне насильство через медіа дезінформацію, підміну реальності, делегітимацію жертви⁶.

Інституційне насильство – це насильство, здійснене формально діючими державними або парадержавними структурами: фільтраційні табори, пропускні пункти, збірні центри як інфраструктури приниження; бюрократичні процедури: вилучення паспортів, депортаційні документи, “фільтраційні анкети”; інститути “добровільної праці” та “паспортизації” як механізми системного тиску⁷.

Біополітичне насильство – це контроль над тілом, життям і смертю, що здійснюється через: розпорядження тілом куди його переселяють, як використовують, кому воно належить; некрополітика хто має право залишитися, а хто мусить зникнути (діти як ресурс; старші люди як “тягар”); контроль над відтворенням русифікація дітей, зміна громадянства, обмеження доступу до медицини, гігієни⁸.

³ Переміщення українського населення для примусової праці в Третньому Райху була складовою нацистської ідеології, геополітичної та економічної стратегії експлуатації “унтерменшів” (недолюдей). Наприкінці 1940 р. паралельно із планом “Барбаросса” розроблявся план економічної експлуатації окупованих територій. Це так звана “Зелена папка” Герінга, відповідно до якої розроблявся “Генеральний план “Ост”. Тут вже йшлося про класичну колонізацію: Україна мала перетворитися на сировинний придаток, а населення мало бути виселене і частково ліквідоване. Нацисти вважали східноєвропейців “нижчими расами”, придатними лише для фізичної праці. Саме так з ідеологічної позиції німецьке політичне і військове керівництво ставилося до слов’ян. У роки Другої світової війни нацистському режимові була необхідна експлуатація здебільшого некваліфікованої робочої сили зі східних окупованих територій для функціонування воєнної економіки III Райху. Варто пригадати, що українська етнічна територія на час Другої світової війни була розділена, і входила до різних окупаційних зон: Райхскомісаріат Україна, прифронтна зона, дистрикт Галичина, який входив до Генерал Губернаторства (створеного з частини території Польщі і українських земель).

⁴ Йоган Галтунг. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167–191. <https://doi.org/10.1177/002234336900600301>.

⁵ Там само.

⁶ П’єр Бурдьє. (2023). *Politics and Sociology: General Sociology*, Volume 5.

⁷ Мішель Фуко. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York: Pantheon Books.

⁸ Ашіл Мбембе (2003). Necropolitics. *Public Culture*, 15(1), 11–40. <https://doi.org/10.1215/08992363-15-1-11>.

Аналіз подібних форм насильства у різних воєнних контекстах (Третій Райх та сучасна РФ) виявляє не лише повторюваність практик, а й сталість явищ руйнування ідентичності, деструкції соціального порядку та насильницької трансформації свідомості цивільного населення. Насильство, спрямоване проти цивільного населення, рідко функціонує як виняток. Воно розглядається як нормативна практика, яка через різні механізми і практики стає прийнятною, буденною або навіть “непомітною” для частини суспільства. Нормалізація насильства – це соціальний процес, у якому агресія або приниження перестають викликати моральне обурення, сприймаються як неминучі.

У дискурсивному полі війни насильство виправдовується через:

– евфемізми (“евакуація” замість депортації, “адаптація” замість асиміляції);

– мову безособовості (“переміщення сталося”, “населення було вивезено”), що приховує суб’єкта насильства;

– моралізацію жертви (колабораціонізм, зрада, “не лояльні”);

– героїзацію дисципліни (покірність – чеснота, спротив – загроза).

Соціолог і філософ З. Бауман на прикладі Голокосту продемонстрував, чим складніше й віддаленіше система, тим легше делегувати відповідальність і розмити провину. У війнах це проявляється через: багатоетапні процедури фільтрації, які оформлюють насильство як адміністративну норму; уніфікацію переселення через “рознарядки”, квоти, документи; розмежування на “виконавців”, “адміністраторів” і “рішень зверху”. Це дозволяє учасникам процесу не ототожнювати себе з насильством і діяти в “логіці виконання наказу”⁹.

Одним із механізмів нормалізації насильства є його естетизація або навмисне замовчування. Цей процес включає такі елементи:

– відсутність зображень і достовірних даних про постраждалих осіб, що унеможливорює персоналізацію насильства та знижує рівень емпатії;

– використання символічних образів без контексту, які підміняють жахливу реальність абстрактними або героїзованими наративами (на кшталт “героїчне переселення”, “возз’єднання братніх народів”);

– евфемізація термінів, тобто заміна понять, які мають юридичну чи моральну обвинувачувальну силу, на нейтральні або технократичні формулювання (наприклад, вживання слова “евакуація” замість “депортація” чи “примусове переміщення”).

Фізичний простір часто стає носієм нормалізованого насильства. До прикладу, табори, що існують роками (системи фільтрації у РФ або нацистські робочі табори); транспорт як “інструмент депортації”, що діє без видимого насилля; адаптовані соціальні інститути (наприклад, школи як пункти набору або пропаганди). Це те, що М. Фуко називав “архітектонікою влади” – коли простір сам спрямовує поведінку. Усе це сприяє знеособленню жертв, втраті критичної чутливості до насильства та зниженню соціального опору репресивним практикам. Це стратегія стигматизації, яка дозволяє суспільству зняти моральну відповідальність за насильство. Саме системне вбудовування і дозволяє перетворити радикальні практики зла на буденну соціальну практику, в якій відповідальність розмита, а страждання затінені¹⁰.

Історичні аналогії між насильницькими практиками нацистської Німеччини та сучасної РФ можуть викликати суперечки через відмінності у масштабах, контекстах і технологіях. Водночас, у соціологічній перспективі, насильство розглядається не як історична унікальність, а як соціальний механізм, який може набувати схожих структур і функцій у різні історичні епохи. Нижче проаналізовано, як діяли подібні форми насильства у двох репресивних системах, і які механізми їхньої нормалізації та легітимації дозволяли здійснювати масове переміщення цивільного населення.

У документі, надісланому очільником УЦК Володимиром Кубійовичем до генерал-губернатора Ганса Франка у лютому 1943 р., фіксується паніка серед цивільного населення Галичини: “Дике безцеремонне полювання на людей, що проводиться скрізь у містах і селах, на вулицях, площах, вокзалах, навіть у церквах, а також уночі у помешканнях, похитнуло в населення почуття безпеки... Кожен відчувається у небезпеці через те, що його будь-де і будь-коли може раптово і неочікувано затримати поліція та приволокти у збірний табір”¹¹. Те, як ці документи фіксують практику “структурного терору”, відлунує у сучасних практиках фільтрацій, облав і евакуацій під примусом

⁹ Зігмунт Бауман (2012). *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press.

¹⁰ Мішель Фуко. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York: Pantheon Books.

¹¹ Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких матеріалів (1942–1943): Т. 3. / Упоряд. В. М. Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1999. 383 с.

у зоні сучасної російсько-української війни. Особливу увагу в порівнянні слід звернути на специфіку насильства, здійснюваного в Генерал-губернаторстві адміністративно-територіальній одиниці, створеній нацистським режимом у жовтні 1939 р. на землях Галичина і частині польських територій. Тут діяла розгалужена система рекрутингу цивільного населення на працю до Райху, часто під виглядом добровільного набору. “Рух робітників був надто великий, щоб можна було його вповні опанувати... Та передовсім бруталність і безоглядність німецького начальства...” – згадував один із керівників УЦК Кость Паньківський¹².

Остарбайтери з цієї зони окупованих українських земель зазнавали як фізичного (облави, транспортування у товарних вагонах), так і біополітичного насильства контролю над працею, дозвіллям, пересуванням, харчуванням і навіть тілом. Особливо принизливим був етап дезинфекції, коли жінки проходили огляди перед чоловічим персоналом. Гендерний вимір біовлади тут проявлявся найбільше. Для підтвердження зачитуємо спогад А. Варварук: “То було страшне, у першій мірі тому, що треба було розібратися наголо, а як для молоді людини, то було щось трагічне розібратися, а там мужчин повно працювало, і треба було переходити тоді до лікаря, і всюди, і то все відбувалося наголо. Наго. Це було треба все перейти, а те було страшно, так трагічно для молоді людини”¹³.

Важливо, що частина українців з Галичини мала формальний правовий статус, на відміну від остарбайтерів зі східної частини України, яких позначали як “OST”, що легітимізувало дискримінацію та нерівність умов¹⁴. Остарбайтерами були робітники, насамперед, із Райхскомісаріату Україна. Східних українців, зазвичай, скеровували до таборів праці, де їм доводилося працювати на великих фабриках і заводах. Багато робітників загинуло внаслідок нелюдських умов – жорстокого поводження, недоїдання, тортур, відсутності медичного обслуговування, які були основними причинами смерті. Частина примусових робітників стали жертвами бомбардування союзників та обстрілів впродовж війни. Робочий день був надзвичайно тривалим – до 12–14 годин. Оплата була символічною або взагалі відсутньою. Гроші, які номінально виплачувалися, часто йшли на оплату їжі чи житла. Українців, які потрапили на примусові роботи з Райскомісаріату позначали спеціальними нашивками (напис “OST”), обмежували у пересуванні, соціальному контакті та доступі до медичної допомоги. За найменшу непокору або спроби втечі загрожували суворі покарання, включно з тілесними покараннями, ув’язненням чи навіть стратою. Основні положення стосовно використання праці східних робітників були викладені в так званих Указах про остарбайтерів, які підготувала спеціальна комісія РСХА¹⁵ і підписав Генріх Гімлер 20 лютого 1942 р. Ці документи передбачали контроль над працею, пересуванням, дозвіллям і навіть статевим життям цивільних робітників. На виробництві остарбайтерів ізолювали від німців і решти іноземних робітників, видавали кошти, що становили половину, а то й третину зарплати німця, з яких до того ж вираховували гроші на їх утримання. Норми харчування були найнижчими серед решти категорій іноземних робітників у Німеччині. Штрафні санкції за трудові та політичні провини включали широкий спектр заходів від тілесних покарань до відправлення на кілька тижнів до штрафного чи концентраційного табору. За сексуальні контакти остарбайтера з німкенню – смертна кара для чоловіка і концтабір для жінки. Упродовж війни законодавство щодо східних робітників змінювалося. Наприкінці 1942 р. остам дозволили листуватися з рідними (надсилати дві листівки на місяць), з листопада 1943 р. – виходити за межі табору з відома керівництва, наприкінці 1944 р. норми харчування вихідців із Радянського Союзу були порівняні до норм інших іноземців.

¹² Константин Паньківський. Роки німецької окупації (1941–1944). Нью-Йорк–Торонто, 1965. 480 с.

¹³ У статті використані матеріали інтерв’ю з колишніми примусовими робітниками у III Райху, зібраних авторкою Лапан Т. Д. у Львові і Львівській області впродовж 1996–2000 рр. (сформований власний архів записів інтерв’ю. Зібрано бл. 150 записів інтерв’ю); під час стажування у Канаді у 2000 р. записано 42 свідчення (сформований і переданий в Архів усної історії Інституту Історичних Досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка); ще 40 інтерв’ю записані впродовж 2005–2007 рр. для міжнародного проекту Рабська та примусова праця. О. Химович була рекрутером і працювала над транскриптами проведених інтерв’ю.

¹⁴ Питома вага українців 2,4 мільйони вивезених на працю до Райху була однією з найвищих в Європі [Коваль М. В., С. 182–183]. Серед переміщених до Райху іноземних робітників (Fremdarbeiter) була створена ієрархічна система трудових відносин, яка будувалася на основі національної приналежності. Gastarbeitnehmer, так звані “гостьові працівники” зі Скандинавії та Італії, мали найвищий статус. До складу Zwangsarbeiter входили Militärinternierte (військові інтерновані), військовополонені та Zivilarbeiter (цивільні робітники). Саме до цієї категорії робітників належали польські і українські в’язні, а також переміщені для примусової праці українські робітники з Генерал Губернаторства [Spoeer Mark, С. 253].

¹⁵ Головне управління імперської безпеки (нім. Reichssicherheitshauptamt, скорочено *RSHA*) – керівний орган політичної розвідки і поліції безпеки Третього Рейху.

Під час російсько-української війни, особливо після повномасштабного вторгнення 2022 р., спостерігаємо нові прояви гібридного насильства. Однією з найрезонансніших практик стало масове переміщення дітей до РФ, зокрема, через тимчасову втрату документів, зміну громадянства, або незаконне усиновлення. Ці дії кваліфікуються міжнародними організаціями як порушення Женевських конвенцій і злочини проти людяності. Використання фільтраційних таборів, які нібито є адміністративними пунктами перевірки, де-факто є просторами репресій: людей змушують здавати біометричні дані, проходити принизливі огляди, зізнаватися у лояльності, і часто – під тортурами. Юридично це насильство кваліфікується як: ст. 49 Женевської конвенції (заборона депортацій); ст. 7(d), 8(2)(a)(vii) і 8(2)(b)(viii) Римського статуту (злочини проти людяності, воєнні злочини); ст. 438 КК України (порушення законів та звичаїв війни) [Geneva Convention IV relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, 1949, Art. 49.; Rome Statute of the International Criminal Court, 1998; Кримінальний кодекс України. Стаття 438. 2022 р.]. Міжнародні організації (ООН, ОБСЄ, Amnesty International) та громадські правозахисні організації в Україні, як наприклад, “Україна. П’ята ранку”, документують ці дії як системну кампанію демографічного тиску. Вивезення дітей, створення інфраструктури для “адаптації”, фіктивні процедури отримання громадянства це не лише гуманітарна трагедія, а інструмент колоніальної демографічної заміни¹⁶.

Для наочності порівняння форм насильства, використаємо таблиці №1–5.

Таблиця 1.

Пряме фізичне насильство

Третій Райх	Російська Федерація
Масові депортації українців до Райху для примусової праці (остарбайтери)	Системне переміщення цивільного населення з окупованих територій до РФ, зокрема, дітей
Використання військових і адміністративних структур для насильницьких облав	Блокпости, фільтраційні пункти, затримання “на евакуацію”
Примусова праця як форма колоніального економічного підпорядкування	Примусова праця на окупованих територіях та у РФ: відновлення інфраструктури, мобілізація

Таблиця 2.

Структурне насильство

Третій Райх	Російська Федерація
Створення умов, у яких “добровільний” виїзд був єдиним варіантом виживання	Обстріли, знищення інфраструктури, відсутність доступу до медицини, води, тепла
Соціально-політичний тиск, агресивна пропаганда, обмеження свободи пересування	Окупація, позбавлення прав, страх перед “зачистками”, розрив соціальних зв’язків
Система сільських старост, які мали “добровільно” обирати “контингент”	Місцева адміністрація, яка змушує людей “евакуюватися” чи “переоформити документи”

¹⁶ Аналітичний звіт. Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь. / Синюк О., Луньова А., Рашевська К., Мартиновський Р., Павлюк А., Свиридова Д., Дорошенко Т., Катриченко Т. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf

Таблиця 3.

Символічне насильство

Третій Райх	Російська Федерація
Стигматизація як “нижчої раси”, позначення OST, обмеження доступу до публічного простору	Навішування ярликів: “нацисти”, “вороги”, “колаборанти”, “проблемні родини”
Лексичні конструкції: “східні робітники”, “гостьові працівники”	“Евакуйовані громадяни”, “громадяни РФ українського походження”
Ієрархія національностей у праці	Ієрархія “свої – чужі”, “наші – ворожі”, “фільтровані – не фільтровані”

Таблиця 4.

Інституціоналізоване насильство

Третій Райх	Російська Федерація
Арбайтсамти, трудові табори, транспортна система депортацій	Фільтраційні табори, депортаційні коридори, централізована система розміщення
Формалізація примусу: накази, квоти, документи, нашивки	Бюрократична машина: анкети, фотографування, вилучення паспортів, прописка в РФ
Використання церков, шкіл, базарів як місць “облав”	Перетворення соцінфраструктури на канали контролю (школи, ТЦ, ЦНАПи)

Таблиця 5.

Біополітичне насильство

Третій Райх	Російська Федерація
Контроль над тілом: праця, хвороби, стерилізація, харчування	Контроль над тілом: переміщення, фільтрація, вакцинація, паспортизація
“Очищення” простору для колонізації	Демографічна заміна: вивезення українців, заселення військовими / лояльними громадянами
Управління життям і смертю через нормування і контроль доступу до ресурсів	Некрополітика: хто має право на життя, а хто ? має зникнути з карти України

Висновки. Попри історичні, технологічні та політичні відмінності між Третім Райхом і сучасною Росією, у соціологічній перспективі можна простежити збіг у структурі та наслідках механізмів насильства проти цивільного населення. Це дозволяє стверджувати не про аналогію окремих злочинів, а про тривку соціальну формулу репресивного контролю, в якій примусове переміщення є механізмом колоніальної влади, деморалізації і знищення ідентичності. У сучасній війні дії Росії щодо депортації, зокрема, дітей, містять ознаки злочинів проти людяності та воєнних злочинів.

Війна виступає не лише як акт збройної агресії, а як складний соціальний процес, у якому насильство стає нормою. Примусове переміщення, фільтрація, депортації, зміна ідентичності не виняткові події, а елементи системного контролю, які відтворюють логіку тотального підкорення. Соціологічний аналіз дозволяє побачити сталість механізмів насильства попри зміну політичного та технологічного контекстів. Водночас він відкриває можливість розробки ефективних підходів до документування, аналізу та запобігання масовим порушенням прав цивільного населення в умовах конфлікту. Війна постає як багаторівнева система насильства, в якій цивільні є ціллю, метою і засобом контролю. Примусове переміщення виступає інструментом демографічного контролю, деінституціоналізації, ідеологічного підкорення. Порівняння Другої світової війни та сучасної російсько-української війни виявляє сталість логіки репресивних практик. Узагальнюючи, можна говорити про історичну тяглість соціальних механізмів насильства, що вимагає комплексного аналізу та міждисциплінарної реакції. Примусове переміщення цивільного населення, незалежно від історичної епохи, виступає глибоко вкоріненою формою соціальних практик.

REFERENCES

- Amnesty International. (2023, March). Ukraine: Russia's war crimes against civilians. <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/03/ukraine-russia-war-crimes-report>. (in Ukrainian).
- Bauman, Zygmunt. (2012). *Modernity and the Holocaust*. Cornell University Press (in English).
- Bourdieu, Pierre. (2023). *Politics and Sociology: General Sociology, Volume 5*. Polity Press (in English).
- Convention concerning Forced or Compulsory Labour (No. 29) of 28 June 1930 (Ratified 10 August 1956). (n.d.). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text (in Ukrainian).
- Criminal Code of Ukraine. (2001, rev. 2022). Article 438: Violation of laws and customs of war. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (in Ukrainian).
- Forced labour. (1970). In *Encyclopedia of Ukrainian Studies. Dictionary Part* (Vol. 6, pp. 2337–2345). Paris–New York (in Ukrainian).
- Foucault, Michel. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Pantheon Books (in English).
- Galtung, Johan. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167–191. <https://doi.org/10.1177/002234336900600301> (in English).
- International Labour Organization. (1930). *Forced Labour Convention* (No. 29). https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C029 (in Ukrainian).
- Koval, Mikhail. (1999). *Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)* (Vol. 12). Kyiv: Alternatyvy Publishing House (in Ukrainian).
- League of Nations. (1926). *Slavery Convention*. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/slavery-convention> (in Ukrainian).
- Mbembe, Achille. (2003). Necropolitics. *Public Culture*, 15(1), 11–40. <https://doi.org/10.1215/08992363-15-1-11> (in English).
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (2023). *Civilians under siege: The human rights impact of the war in Ukraine*. UN Human Rights Monitoring Mission in Ukraine. <https://www.ohchr.org/en> (in English).
- Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). (2023). *Report on violations of international humanitarian law in Ukraine*. <https://www.osce.org> (in English).
- Pankivskyi, Konstantin. (1965). *The years of German occupation (1941–1944)*. New York–Toronto (in Ukrainian).
- Rome Statute of the International Criminal Court. (1998). <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf> (in Ukrainian).
- Slavery Convention of 25 September 1926. (n.d.). https://zakononline.com.ua/documents/show/141093_141093 (in Ukrainian).
- Spoerer, Mark. (2001). *Forced labor under the swastika: Foreign civilian workers, prisoners of war, and concentration camp inmates in the German Reich and occupied Europe, 1939–1945*. Stuttgart, Munich: Deutsche Verlags-Anstalt (in Ukrainian).
- Syniuk, Olena, Lunyova, Anastasiia, Rashevskaya, Kateryna, Martynovskyi, Roman, Pavliuk, Andrii, Svyrydova, Daria, Doroshenko, Tetiana, & Katrychenko, Tetiana. (2023). *Analytical report: Deportation of Ukrainian citizens from areas of active hostilities or temporarily occupied territories to the Russian Federation and the Republic of Belarus*. https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf (in Ukrainian).
- Ukraine in the Second World War in Documents: Collection of German materials (1942–1943) (Vol. 3, V. Kosyk, Ed.). (1999). Lviv: Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukrainian).
- Ukrainian society during wartime. Year 2024: Collective monograph / Dembytskyi, S., Zlobina, O., Kostenko, N., et al. (Eds. Y. Holovakha, S. Dembytskyi). (2024). Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukrainian).

- United Nations. (1949). Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Fourth Geneva Convention). <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949> (in English).
- Varvaruk, Anna. (2001, October 31). Interview recorded in Toronto. Archives of the Ukrainian Institute of National Remembrance, Ivan Franko National University of Lviv (Fond № 423) (in Ukrainian).
- Yale School of Public Health. (2023, March 22). Russian filtration operations in Ukraine. Yale Humanitarian Research Lab. <https://hub.jhu.edu/2023/03/22/yale-ukraine-report> (in Ukrainian).

VIOLENCE AGAINST CIVILIANS IN THE WARS OF THE XX AND XXI CENTURIES: FORMS AND MECHANISMS OF REPRESSIVE PRACTICES

Tetiana LAPAN

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Sociology
1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: tetianalap@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7727-6879>

Oksana KHYMOVYCH

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Sociology
1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: o.khymovych@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9511-3435>

In the modern world, violence is increasingly seen not as an exceptional event or a distortion of order, but as a form of power embedded in social structures and institutions, manifesting itself in both overt and latent forms. The sociology of violence allows us to go beyond the mere event-based description of wars and focus on identifying the mechanisms of control, discipline, subjugation, and demoralization that operate against civilians in war. These processes are especially acute in the practices of forced displacement, deportation, and labor exploitation, which, although differing in detail, have common features in different historical periods. The article analyzes the forms and mechanisms of violence directed against civilians in two wars - during the Second World War and in the current russian-Ukrainian war. The focus is not only on physical violence (deportation, mobilization, torture), but also on structural violence (creation of hopeless conditions), symbolic violence (stigmatization, linguistic identification of victims), and institutional violence (filtering systems, legal restrictions). This article is an attempt to compare the practices of two repressive systems: Nazi Germany and modern Russia. Despite the differences in scale and context, both demonstrate remarkable similarities in the structure of repressive violence, especially in its form against civilians. The authors focus on the mechanisms of forced displacement, deportation, labor exploitation, filtration, institutionalized control, and discursive subordination as key mechanisms of repressive practices against the civilian population of the occupied territories. Drawing on the theoretical work of J. Galtung, P. Bourdieu, M. Foucault, and A. Mbembe, the study examines how violence becomes a technology of social control that allows the aggressor to change the demographic composition, identity, and memory of communities. Thus, the article attempts not only to trace historical parallels, but also to comprehend war violence as a multidimensional social repressive practice that shapes a new social reality.

Key words: violence, physical violence, sociology of violence, forced displacement, war, filtering, structural violence, symbolic violence, institutional violence, comparative analysis, biopolitics.